

उद्योग आणि व्यापार :

मध्ययुगीन भारताची अर्थव्यवस्था मुख्यत्वेकरून स्वयंपूर्ण होती. त्यामानाने सर्वसाधारण लोकांच्या गरजा कमी होत्या. देशाच्या आर्थिक जीवनात उद्योगधंद्यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. भरभराट पावलेले उद्योगधंदे लोकांच्या राष्ट्रीय संपत्तीत भर घालतात. त्यामुळे राष्ट्राच्या व्यापार व्यवसायाला प्रेरणा मिळते. उद्योगधंदे उत्कर्ष पावणाऱ्या अर्थव्यवस्थेचे मूळ आहे. त्यामुळे तत्कालीन उद्योगधंदे कशा स्वरूपात होते हे जाणून घेणे गरजेचे ठरते.

• सुलतानशाही कालीन उद्योगधंदे :

मुघल काळाच्या तुलनेत दिल्ली सुलतानशाही काळामध्ये विविध प्रकारच्या तयार मालाला कमी मागणी होती. निरनिराळे उद्योगधंदे, मध्यम दर्जाचे आणि साध्या प्रकारचे असल्यामुळे कच्च्या मालाला ही विशेष मागणी नव्हती. त्यामुळे आपल्याला असे दिसून येते की, या काळात मोठे कारखाने सुरू झाले नाहीत. तसेच मोठ्या प्रमाणावर उद्योगधंद्याची उभारणी झाली नाही. तत्कालीन कारागीर स्थानिक लोकांच्या गरजांना व परदेशी निर्यातीला पुरतील इतक्याच वस्तू तयार करत असावेत असे वाटते. परदेशी प्रवाशांनी लिहून ठेवलेल्या वृत्तांतामुळे या सर्व गोष्टींना दुजारा मिळतो. सुलतानशाही काळातील या उद्योगधंद्यांमध्ये कापड उद्योग, धातुकाम उद्योग, दगड आणि विटांचे काम करणारा उद्योग, चर्मोद्योग, लाकूडकाम, हस्तीदत्ताचे नक्षीकाम, काचकाम, कागद, खेळणी तयार करणे, नकली जडजवाहर, सुगंधी द्रव्ये, जहाज बांधणी इत्यादी उद्योगांचा अंतर्भाव होत असे. तत्कालीन काळात कापड उद्योगाचे तीन प्रमुख प्रकार होते. मलमल उद्योग, रेशीम उद्योग, आणि लोकर उद्योग तसेच रंगकाम हा एक उद्योग होता. कापडा खेरीज इतर अनेक वस्तू या उद्योगात तयार केल्या जात असत. उदाहरण गालीचे, रजया, मच्छरदाण्या, पलंगपोस इत्यादी तत्कालीन काळातील वर्थेमा, महुआना आणि बाबोसा या परकीय प्रवाशांनी व बरनी, अफीफ आणि अमीर खुस्रो यांनी या उद्योगाच्या भरभराटीच्या अवस्थेवर बराच प्रकाश टाकला आहे.

१) कापड उद्योग :

कापड उद्योग हा सुलतानशाही कालखंडातील सर्वात महत्त्वाचा आणि लोकप्रिय असा उद्योग होता. भारतात कपाशीचे पीक मोठ्या प्रमाणावर घेतले जात होते. कुटीर उद्योग आणि मोठे उद्योग यामध्ये कापड बनविले जात असे. दिल्ली, आग्रा, बनारस, पाटणा, सोनारगाव, लाहोर, मुलतान खंबायत, सु बु-हाणपूर, देवगिरी यासारख्या मोठ्या गावामध्ये. शहरांमध्ये उद्योगधंदे केंद्रित झाले होते. यामध्ये गुजरात आणि बंगाल हे कापड उत्पादन करण्यामध्ये तसेच निर्यात व्यवसायासाठी प्रसिद्ध होते. हा कापड उद्योग भारतातील के परदेशातील लोकांच्या मागणीवर अवलंबून होता. भारतात फक्त उच्चकुलीन व सत्ताधारी वर्गातील लोक कलाकुसर केलेले तलम कापड वापरत असत, तर सर्वसामान्य लोक साधारण कपड्यावर समाधान मानत असत. भारतीय तलम, सुती कापडाला परदेशात मोठ्याप्रमाणात मागणी होती. कापड उद्योगाचे प्रमुख तीन प्रकार पुढीलप्रमाणे-

अ) मलमल कापड उद्योग : भारतात विशेषतः बंगालमध्ये उत्कृष्ट प्रतीचे आणि तलम मलमल तयार होत असे. येथील कापड उद्योग उच्च दर्जाला पोहोचला होता. ढाक्याची मलमल अतिशय प्रसिद्ध होती. त्यामुळे लोकांकडून त्याची प्रशंसा केली जात होती. अमिर खुसरो म्हणतो की, बंगालची मलमल इतकी तलम असे की, जर १०० हात लांबीचा मलमली चा तुकडा एखाद्या माणसाच्या डोक्यात भोवती गुंडाळला तर त्याचे केस त्याच्या घडीतून सुद्धा दिसू शकत असत. तसेच देवगिरीचे कापड तलम पाण्याप्रमाणे पारदर्शक होते. हे मलमलीचे कापड एखाद्या सुईच्या भोकातून ही जाऊ शकेल इतके ते तलम असे, तरीही त्या कापडाला सुईने काढता येत नसे. इतका त्या कापडाचा मजबूतपणा आपणास दिसून येतो. महुआना या चिनी प्रवाशाने या मलमली कापडाचे सहा प्रकार पाहिले आहेत. तर वर्थेमाने वैराम नामोने, लीझिती, दौझार आणि सिनाबाफ इ. कापडाच्या प्रकारचा उल्लेख केला आहे. बाबासाच्या वर्णनानुसार बंगाली, सिरबंद युरोपातील खियाच्या मस्तकावरील आवरण म्हणून फार लोकप्रिय होते. तो म्हणतो खंबायत हे सुद्धा सुती कापडासाठी प्रसिद्ध होते. तेथे छापिल सुती कापड, मखमल, सॅटीन आणि टफेटा वगैरे निरनिराळ्या तलम व जाड्या भरड्या प्रकारचे कापड तयार होत असे. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या काळातील वर्णन करताना बरनीने किनखाफ, जरीचे कापड, शस्तुरी, भिरैन आणि देवगिरी या कापडांच्या काही प्रकारचा उल्लेख केला आहे. इब्न बतुता म्हणतो की, उत्कृष्ट मलमलीच्या एका संपूर्ण ताग्याची किंमत १०० टंका असे.

ब) रेशीम कापड उद्योग : या कापडाचा उपयोग विशेषतः उच्चकुलीन वर्गात केला जात असे. पाटणा, मुर्शिदाबाद, काश्मीर, बनारस, कासिमबाजार आणि धोराघाट ही रेशीम उत्पादनाची प्रसिद्ध केंद्र होती. गुजरात येथे रेशीम उत्पादन प्रत्यक्षात होत नसले तरी तेथील रेशीम विणण्याच्या उद्योगाबद्दल ते प्रसिद्ध होते. खंबायत येथील रेशीम व रेशीम कापड अतिशय उत्कृष्ट दर्जाचे असे व त्यापासून रेशीम उद्योजकांना मोठे उत्पन्न मिळत असे. त्यामुळे खंबायत मधील रेशीम उद्योग अल्लाउद्दीन खिलजीच्या ताब्यात होता. रेशीम

गालीच्यासाठी सुरत प्रसिद्ध होते. रेशमी कापड आसाम मध्येसुद्धा तयार होत असे. तेथील खासी आणि मणिपुरी या जमाती या व्यवसायात कुशल मानल्या जात होत्या. ओरिसामध्ये एक प्रकारचे अतिशय उत्कृष्ट प्रतीचे कापड तयार केले जात असे. त्याला तुम्सार म्हटले जात असे. रेशमाप्रमाणे दिसत असले तरी त्यामानाने स्वस्त होते.

क) लोकर उद्योग : हा उद्योग काही भागापुरता मर्यादित होता. त्यामध्ये राजस्थान, लाहोर, काबूल, काश्मीर, आग्रा, फत्तेपूर सिक्री, अमृतसर, पाटणा, जीनपुर आणि ब्रम्हाणपूर इत्यादीचा समावेश होत असे, परंतु सर्वांत उत्तम दर्जाचे लोकर मात्र भारता बाहेरून येत असे. काश्मीरमध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या शाली, ब्लाकेट्स आणि इतर लोकरी कपडे यांचे उत्पादन होत असे. तर फत्तेपूरसिक्री हे रेशमी गालीच्यासाठी प्रसिद्ध होते.

२) रंगकाम उद्योग :

कापड विणकाम आणि कापडाचे रंगकाम या दोन्ही व्यवसायाची वाढ एकाच वेळी झाली. रंगकाम आणि सुती कापड रंगविणे या उद्योगांना महत्त्व प्राप्त झाले. कारण रंगीबेरंगी पट्टे आणि नक्षीकाम असलेल्या कपड्यांना लोकांकडून मागणी असे. भडक आणि चमकदार रंगांना सर्वत्र मागणी असे. भारताच्या काही भागात विशेषतः लाहोरपासून अवधपर्यंतच्या पट्ट्यात निळीचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होत असे. त्यामुळे या उद्योगाची वाढ झाल्याचे दिसून येते. उदाहरणार्थ गोवळकोंडा, अहमदाबाद, मछलीपट्टणम, ढाका, कासीमबजार आणि गुजरात ही रंगकाम व्यवसायाची प्रमुख केंद्रे बनली होती.

३) धातुकाम उद्योग :

या व्यवसायाला प्राचीन काळापासून मोठी परंपरा लाभली होती. सुलतानशाही काळामध्ये ही परंपरा सर्वसाधारणपणे त्याच स्वरूपात पाळली गेली. लोखंड आणि पोलाद यांना विविध कारणासाठी मोठ्या प्रमाणात मागणी होती. लोखंडाचा उपयोग तलवारी, बंदुका, तोफा आणि इतर शस्त्रे यांच्या उत्पादनासाठी केला जात असे. तसेच घरे, राजप्रसाद, किल्ले यांच्या बांधणीमध्ये सुद्धा याचा वापर केला जात होता तर भांडी व फर्निचर यासाठीही वापर करत असत. नांगर, कुन्हाडी, खुरपे, कोयते, विळे व बैलगाड्या आणि शेतीची अवजारे तयार करण्यासाठी याचा उपयोग केला जात होता. जहाजबांधणीच्या कामामध्ये मुशी व साचे तयार करण्यासाठी व तसराळी, पेले, सुरया, कात्री इत्यादी विविध वस्तू तयार करण्यासाठी लोखंडाचा उपयोग होत असे.

गुजरात, गोवळकोंडा, सियालकोट, मुलतान, लाहोर आणि मेवाड हे लोखंडी व पोलादी वस्तूंच्या उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होते. गुजरातमध्ये धनुष्य बाण आणि विशिष्ट प्रकारचे खजीर तयार केले जात असत. तर मेवाड हे बंदुकांच्या उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होते. या काळात सोने व चांदी यांची कारागिरी प्रशंसनीय स्वरूपाची होती. सोने चांदी आणि बिदरी मिश्र धातूंची भांडी, हार, जडावाचे सोन्या-चांदीचे दागिने, वाटल्या, पेले आणि इतर वस्तू या उच्चकुलीन लोकात व मोठ्या शहरात नित्याच्या वापरत असत. नाजूक कलाकुसर आणि कुशल सुवर्णकार यासाठी गुजरात प्रसिद्ध होते. तांबे व पितळ या धातूंचा उपयोग भांडी तयार करण्यासाठी केला जात असे, सर्वसाधारण ही भांडी खालच्या वर्गातील लोक वापरत असत. तसेच बंदुका व तोफा तयार करण्यासाठी नाणी पाडण्यासाठी, यांचा वापर केला जात असे. बिहारमध्ये सिंगभूम अलवार मधील बैरत येथे राजस्थानमधील उदयपूर, सिंधाना व इतर ठिकाणी खाणीमध्ये तांबे सापडते. बनारस, लखनी आणि इतर काही ठिकाणे तांब्याच्या व पितळेच्या धातू कामासाठी प्रसिद्ध होती.

४) कागद उद्योग :

सुलतानशाही कालखंडात कागद उद्योगाचे श्रेय अरब, समरकंदचे कारागीर आणि चिनी लोक यांना जाते. चिनी लोकांनी प्रथम कागदाचा शोध लावला प्रामुख्याने तुतीच्या झाडाचे धागे आणि तागाच्या व अंबाडीच्या धाग्याच्या कापडाच्या विध्या व तत्सम इतर पदार्थ यापासून कागद तयार केला जात असे. चिनी लोकांकडून अरबांनी ही कला अवगत करून घेतली. परंतु तुतीच्या झाडाचा धागा अजिबात न वापरता फक्त काथ्याचा वापर केला. या कागदाचा उपयोग फर्मान काढण्यासाठी वार्तापत्र लिहिण्यासाठी, पुस्तके लिहिण्यासाठी, चित्रे काढण्यासाठी आणि सजावट करण्यासाठी केला जात होता. तत्कालीन काळात कागदाला मागणी मर्यादित स्वरूपाची असे आणि ही मागणी पूर्ण करण्याइतपत पुरवठा होत नसे. काश्मीर, सियालकोट, दिल्ली, अवध, गया, बिहार, बंगाल आणि गुजरात या भागात प्रामुख्याने कागदी उद्योगाचा विकास झालेला होता.

५) साखर उद्योग :

सुलतानशाही काळात साखर उद्योग अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. साखरेसाठी लागणारा ऊस भारताच्या अनेक भागात विशेषत लाहोरपासून ते दिल्लीपर्यंत तसेच बंगाल, माळवा आणि बिहार या भागात मोठ्या प्रमाणात ऊसाचे उत्पादन घेतले जात होते. बंगालमध्ये

साखरेचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होत असल्याने येथील साखर परदेशात निर्यात केली जात होती. या साखर निर्यात व्यापाराविषयी चिनी प्रवासी महुआना म्हणतो की, बंगालमधील साखरेच्या निर्यात व्यापारामुळे बरेच उत्पन्न मिळत असे.

६) चर्मोद्योग :

सुलतानशाही काळात चर्मोद्योग वाढीस लागला होता. चामड्याच्या विविध वस्तू तयार करण्यासाठी असलेली मागणी या उद्योगाच्या माध्यमातून पूर्ण केली जात असे. घोड्याचे लगाम व खोगीर चामड्यापासून तयार केले जात असत. त्यामुळे या उद्योगाला महत्त्व प्राप्त झाले होते. बंगालमधील साखरेच्या निर्यातीला चामड्याच्या पिशव्या वापरल्या जात असत. तसेच तलवारीच्या म्यानासाठी योद्धे चामड्याचा वापर करत असत. सर्वसाधारणपणे वापरात असलेली पादत्राणे चामड्याची असत शेतकऱ्यांना पाण्याच्या पखाली, गोफण, बैलांना बांधण्याचे पट्टे इत्यादी गोष्टी चामड्यापासून तयार केल्या जात असत. हा चर्मोद्योग दिल्ली, बंगाल, गुजरात, आसाम आणि सिंध या भागात केंद्रीभूत व भरभराटीस आलेला होता. खंबायत हे पादत्राणांसाठी प्रसिद्ध होते. चामड्याच्या वस्तूची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर आणि उत्कृष्ट दर्जाची केली जात असे. त्यामुळे या वस्तूंना परदेशात ही मोठ्या प्रमाणात मागणी होती.

७) इतर उद्योग :

या काळात याशिवाय इतरही अनेक उद्योग होते. काचेचा वापर विविध उद्देशासाठी केला जात असे. उदाहरणार्थ बांगड्या, मणी, आरसे, थाळ्या, बाडगे, पिकदाण्या यासारख्या काचेच्या वस्तू विशेषतः उच्चवर्णीय लोकांच्या वापरात असत. हा काच उद्योग गुजरात, गोरखपुर, आग्रा आणि बिहार येथे चालत होता. दगड आणि वीट कामाचा उद्योग येथे चालत होता. या उद्योगाची विशेष प्रगती झालेली होती. याविषयी अमिर खुखो याने वर्णन केले आहे तो म्हणतो की, दिल्ली येथील गवंडीकाम करणाऱ्या लोकांनी इतर मुस्लीम जगतातील लोकांना खूपच मागे टाकलेले होते. अल्लाउद्दीन खिलजी आणि फिरोजशाहा तुघलक या सुलतानांनी कलेला विशेष प्रोत्साहन दिले होते. विटा तयार करणे आणि फरशीला चकाकी देणे यासारख्या उद्योगांची पूरक उद्योग म्हणून त्या काळात वाढ झाली होती.

सुलतानशाही काळात आसाम, बु-हाणपूर, जयपूर, बनारस, दिल्ली आणि काश्मीर व इतरही काही भागात कलात्मक नक्षीकाम केले जात होते. सुगंधी द्रव्य, बेताच्या आणि बांबूच्या वस्तू, जडजवाहीर, हस्तिदंतकाम, डिक तयार करणे, लाकूड काम आणि खेळणी बनवणे यासारख्या उद्योगांची भरभराट काही भागात झाली होती. या उद्योगासाठी तत्कालीन काळात अनुकूल परिस्थिती होती. नकली जडजवाहीरचे काम मुख्यत्वेकरून गुजरात मध्ये केले जात होते. काश्मीर आणि सिंध मध्ये उत्कृष्ट प्रकारचे गालिचे तयार होत असत. तर हस्तिदंती कामासाठी उत्तरेतील मुलतान आणि दिल्ली हे प्रसिद्ध होते.

सुलतानशाही काळात उद्योगांची सुरुवात होऊन या उद्योगधंद्यांमुळे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक सुधारणा झाल्या. परंतु काही केंद्रे विकसित झाल्याचे दिसून येते. याकारिता सुलतानांनी या उद्योगधंद्यांना मोठ्या प्रमाणात राजाश्रय दिल्याचे दिसून येते. काही का असेना मुघल काळासारखे मोठे उद्योग धंदे नसतीलही परंतु उद्योगधंद्याची सुरुवात या काळात झाली होती हे स्पष्ट होते.

ब) विजयनगर कालीन व्यापार व उद्योगधंदे :

उत्तर भारताप्रमाणेच दक्षिण भारतातही विविध उद्योगधंदे भरभराटीस आले, परंतु हवामानातील फरक आणि कच्च्या मालाची उपलब्धता यामुळे उत्तर भारतात काही उद्योगधंदे फोफावले तर दक्षिणेकडे इतर उद्योगधंदे भरभराटीस आले. उदाहरणार्थ कापड उद्योग, लोकरी उद्योग, रेशमी कापड, यांना उत्तरेकडे जास्त मागणी असल्याने हे उद्योग तिकडे भरभराटीस आले. तर दक्षिणेकडे नैसर्गिकरित्या मिळणाऱ्या हिऱ्यामुळे खाणउद्योगाची मोठ्या प्रमाणात भरभराट झाली. दक्षिणेत हवामान उष्ण असल्यामुळे येथील लोक कपड्याचा वापर कमी करतात. या उद्योगाविषयीची माहिती अब्दुल रजाक, निकोलो कॉटी, वर्थेमा, बाबोसा, थेवेनॉट यांच्या प्रवास वृत्तांतानुसार मिळते. अशा या उद्योगधंद्यांची माहिती जाणून घेणे आपणास गरजेचे ठरते.

१) कापड उद्योग :

तत्कालीन काळात कापडाला बाहेरून मोठ्या प्रमाणात मागणी असल्यामुळे कापड उद्योगाच्या केंद्राची वाढ दक्षिण भारतातही झाली. दक्षिण भारतात गोवा, चौल, मैसूर, मलबार, आंध्र मधील मतफीली, कालिकत जवळील कानपमई, पुलिकत आणि चित्रदुर्ग भागातील बुद्धेहाळ ही कापड उद्योगाची केंद्रे होती. दक्षिण भारतात सुती कापडाचे विविध प्रकार आपणास पहावयास मिळतात. उदाहरणार्थ मलमल, मलमलीचे मोठे अंगरखे, पागोटे, खळ लावलेले कापड इत्यादी. चिनी प्रवासी महुआना याने केलेल्या वर्णनानुसार कोईमतूर येथे 'चिहिली' या प्रकारच्या कापडाचे उत्पादन केले जात होते. त्याची किंमत आठ ते दहा वराह (सोन्याची नाणी) इतकी अ उत्तर भारतातील चिटाच्या कापडा प्रमाणेच दक्षिण भारतात छापील सुती कापडासाठी पुलिकत प्रसिद्ध होते. सुती कापडा व्यतिरिक्त अंबाडी, मखमल,

सॅटीन आणि नारळापासून बनवलेला धागा यापासून कापड विणण्यात येत असे. कोईमतूर या भागात रंगीत, रेशीम कपड्याचे उत्पादन केले जात होते. बुदिहाळ या भागामध्ये अंबाडीच्या धाग्यापासून कापडाचे उत्पादन केले जात होते. दख्खनमध्ये चौल आणि अतिदक्षिणेकडील परशुराम पेरून्तेरू ही ठिकाणे रंगकामाच्या उद्योगाबद्दल प्रसिद्ध होती, तर कोरोमंडल किनाऱ्यावर मछलीपट्टणम येथे चिटाचे कापड तयार केले जात असे.

२) धातू उद्योग :

सोने, चांदी, तांबे आणि लोखंड या धातूंचा उपयोग प्रामुख्याने नित्योपयोगी आणि चैनीच्या वस्तू बनविण्यासाठी केला जात असे. ग्रीबलच्या वर्णनानुसार असे समजते की, सोन्याचे साठे दख्खनमध्ये म्हैसूरपासून औरंगाबादपर्यंत पसरले होते. मैसूरमध्ये काही खाणी खूप खोलवर खणाव्या लागत असत आणि यांत्रिक उपकरणामध्ये विशेष सफाई नसल्यामुळे विशिष्ट कालानंतर हे काम थांबवावे लागत असे. खनिजापासून सोने काढण्याची करना ही विशेष प्रगत झाली नव्हती. मनुष्यबळाच्या सहाय्यानेच हे काम करावे लागत असे. परंतु ते फार खर्चिक असे विदनूर येथे सोन्याच्या खाणी होत्या. म्हैसूरमध्ये कोलार येथे सोन्याच्या खाणी दिसून येतात. सोन्याचा उपयोग मूर्ती तयार करण्यासाठी, देवाला देणगीदाखल दिलेल्या वस्तू तयार करण्यासाठी, राजे लोक आणि मुख्य सरदार यांचे दरबार सजविण्यासाठी, नाणी पाडण्यासाठी आणि सामान्य लोक वापरत असलेले दागिने तयार करण्यासाठी सोन्याचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जात असे.

लोहयुक्त खनिजे म्हैसूर राज्यात विशेष करून चिक्कनायकनहल्ली आणि कोलार या जिल्ह्यात सापडतात. जोर्डानस हा परकीय प्रवासी म्हणतो की, भारताच्या पश्चिम किनाऱ्या लागतच्या भागात लोखंड सापडत असे.. चित्रदुर्ग भागातील टेकड्यांच्या विशिष्ट प्रकारच्या खडकात व सोंडूर संस्थांच्या कुमारस्वामी बेटाच्या भागात लोह खनिजे बहुदा आढळून येतात. या लोहखनिजापासून यापासून चांगले लोखंड, कच्चे लोखंड आणि पोलाद तयार करत असत. लोखंडाचा उपयोग लष्करी कामासाठी मोठ्या प्रमाणावर होई. उदाहरणार्थ तलवारी, ढाली, कट्यारी व परशु लोखंडापासून तयार केले जात असे तसेच दिवे, पलंग व इतर गृहउपयोगी भांडी करण्यासाठीही लोखंडाचा वापर केला जाई विदनूर येथे निबण्या या नावाचा कारखाना होता, येथे सैन्याच्या उपयोगासाठी लागणाऱ्या वस्तू म्हणजे चिलखते, तोफा, तोफांचे गोळे तयार होत असत. तांबे मुख्यतः कुईलोन येथे सापडते. यापासून राजपरिवारातील सजावटीच्या कामासाठी तसेच गृहोपयोगी भांडी, देवळात लागणारी पूजा पात्रे तयार केली जात असत. तांबे, जस्त, कथील आणि शिसे यांच्या मिश्र धातूपासून तयार केलेल्या बिदरी धातूच्या वस्तूसाठी बिदर प्रसिद्ध होते. उत्तम प्रतीचे व इतर रचनासाठी दक्षिण भारत प्रसिद्ध होता येथील हिऱ्याच्या खाणी विषयी परकीय प्रवाशांनी आपल्या प्रवास करताना त्यामध्ये माहिती दिल्याचे आढळून येते. हिरे मिळणारे विभाग मुख्यतः कर्नूल व अनंतपूर जिल्ह्यात होते. हिरे व इतर मौल्यवान रत्ना बद्दल परकीय प्रवासी बाबांसा याने असे म्हटले आहे की, मौल्यवान रत्नांची या राज्यात मोठी ने-आण चालत असे कारण त्यांची तेथे विशेष आवड होती. त्याबद्दल मोठ्या अभिमानाने सांगितले जाते. या रत्नांचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर देवांच्या मूर्तींचे दागिने करण्यासाठी राजे व त्यांचे सरदार यांच्या चैनीच्या व भपकेदार वस्तू तयार करण्यासाठी आणि काही वेळेला सर्वसामान्य लोकांच्या दागिन्यासाठी केला जात असे. हिरे यांच्या व्यतिरिक्त माणके, पितस्फटिक अथवा पुष्कराज, शुभ्र नीलमणी, मोती व पाचू ही रत्ने मध्ययुगीन दक्षिण भारतात उपलब्ध होत असत. याविषयी अब्दुल रजाक असे म्हणतो की, या देशातील सर्व रहिवासी मग ते श्रीमंत असोत अगर गरीब असोत किंवा हलक्या वर्गाचे कारागीर असोत, आपल्या कानात, गळ्यात, बाहू वर हातात व बोटात खड्यांचे व सोन्याचा मुलामा दिलेले दागिने वापरताना दिसतात.

३) मीठ उद्योग :

मिठाचा उद्योग काही भागातच केंद्रित झाल्याचा दिसून येतो. मलबार मध्ये मीठ तयार करण्याचा धंदा हा एका विशिष्ट जातीचा म्हणजे 'बेहटून' जातीचा होता असा उल्लेख नासा याने केला आहे. बारी येथे 'प्यार' म्हणून ओळखले जाणारे मिठाचा धंदा करणारे लोक खारवट जमिनीतून मीठ तयार करीत असत. या काळातील शिलालेखांवर मिठागरांवर घेतल्या जाणाऱ्या कराविषयी उल्लेख आढळतात. असे कर विशेषतः मलबार गुंटूर दक्षिण अर्काट, चींगलेपुट, तंजावर, त्रावणकोर, म्हैसूर व शिवमोगे या भागात आकारले जात होते.

४) साखर उद्योग :

दक्षिण भारतात साखर निर्मितीचा उद्योग होता. तेथे मोठ्या प्रमाणात साखर मिळत असल्याबद्दलचे अनेक उल्लेख आपणास मिळतात. परंतु साखर निर्मितीच्या पद्धती बद्दलची माहिती फारशी मिळत नाही. साखर साधारणपणे बारीक शुभ्र किंवा ताडाची साखर या दोन प्रकारची मिळत असे. लालसर साखरेला दक्षिण भारतात जगरी (क्षरसीळ) म्हणतात. ही साखर नारळाच्या रसापासून बनवली जात असे. तसेच इतर जातीच्या ताडाच्या आणि तत्सम वृक्षाच्या रसापासून तयार करीत असत. बार्बोसा म्हणतो की, भटकळ या प्रसिद्ध व्यापारी केंद्रातून बारीक साखर निर्यात होत असे. त्या भागात अशी साखर मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होत असे. ही साखर पिठाच्या रूपाने मिळत

असल्याने ती लहान पुड्यांमधून मिळत असे. याचबरोबर साखरेच्या वड्या ही तयार केल्या जात असत. याचा अर्थ येथे खडी साखरेचे उत्पादनही घेतले जात असावे.

५) जहाज बांधणी उद्योग :

जहाज बांधणीचा उद्योग मुख्यत्वेकरून कालिकत, कोचिन, चिंगुईकार आणि मालदीव येथे भरभराटीला आलेला होता. या केंद्रांमध्ये निची जहाजे बांधली जात होती. उदाहरणार्थ 'अल्मेडीवा म्हणजे बल्हवून नेण्याची व एकसंध इमारती लाकडाची बनवलेली होडी होय. 'अटल्या' म्हणजे समुद्र किनाऱ्यावर गस्त घालण्यासाठी बांधलेली होडी होय. 'बर्गटीम' (bargatim) म्हणजे समुद्रकिनाऱ्यावर वापरण्यायोग्य हलक्या बल्हवाची होडी होय 'चूटरी' म्हणजे शीड असलेली व एकसंध लाकडाची बल्ही असलेली बोट फुस्टा म्ह लांब अंतरावरील सफरीसाठी योग्य असे गलबत होय. 'पराच' म्हणजे वेताची बल्ही वेताचीच डोलकाठी असलेले जहाज होय. 'झबको' (zambako) म्हणजे मोठे जहाज होय हे बहुदा लाबच्या प्रवासासाठी उपयोगाचे असे व याने केलेल्या वर्णनाप्रमाणे कालिकत येथे बांधली जाणारी जहाजे २०० टन वजनाची असत. या काळातील जान उद्योगाविषयी बर्थेमा आणि इब्न बतूता यांनी सविस्तर लिहिले आहे.

दक्षिण भारतामध्ये काही उर्वरित उद्योग आपणास दिसून येतात. यामध्ये लाकूड कामाचा उद्योग च मच्छिमाराच्या उद्योग, वीट उद्योग, कुंभार उद्योग यासारखे उद्योग या काळात अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते या उद्योगधंद्यांना विजयनगर साम्राज्यातील राज्यकर्त्यांनी मोठ्याप्रमाणात राजाश्रय दिला होता म्हणूनच हे काही प्रमाणात विकसित झाल्याचे आपणास दिसून येते.

ब) सुलतानशाहीकालीन व्यापार :

सुलतानशाही काळामध्ये भारताचा व्यापार मोठ्या प्रमाणात होता. येथे निर्माण होणाऱ्या उत्पादनापैकी ढाक्याची मलमल, बंगालचे रेशीम कापड, कातडी आणि साखर यासारखे उत्पादने भारतातून निर्यात केले जा होते. भारतातून निर्यात होणाऱ्या मालामध्ये अन्नधान्य, मसाले आणि मौल्यवान रत्ने, अफू, सुगंधी तेल, मलम आणि तत्सम पदार्थ याचा समावेश असे तर आयात केल्या जाणाऱ्या वस्तू मध्ये प्रतिष्ठित वर्गाकडून मागणी असलेल्या चैनीच्या वस्तू म्हणजेच मखमली आणि भरतकाम केलेला माल, घोडे आणि खेचरे यांचा समावेश असे. तसेच सोने, चांदी आणि तांबे यांचाही समावेश असे. तत्कालीन काळात अरबी घोड्यांना भारतात मोठ्या प्रमाणात मागणी होती. असा हा व्यापार कसा केला जात होता याविषयीची माहिती जाणून घेणे गरजेचे ठरते.

१) परदेशी व्यापार :

भारताचा परदेशी व्यापार हा समुद्र व भुमार्गे असा दोन्ही मार्गाने चालत होता. समुद्रमार्गे चालणाऱ्या व्यापारामुळे भारतीय वस्तू पाच महत्त्वाच्या ठिकाणी नेल्या जात असत. ते म्हणजे तांबडा समुद्र, पूर्व आफ्रिकेचा किनारा, मलाका बेटे, चीन आणि प्रशांत महासागरातील इतर काही देश तर खुष्कीच्या मार्गाने भारतीय वस्तू अफगाणीस्तान, मध्य आशिया, इराण आणि इराक या चार देशांना निर्यात करण्यात येत असत. तांबड्या समुद्रामधून अलेक्झांड्रिया, दमास्कस, बगदाद आणि भूमध्य समुद्र व युरोपातील इतर काही ठिकाणी या महत्त्वाच्या व्यापारी केंद्रांना माल पाठविण्यात येत असे.

परदेशी बाजारपेठांमधून चैनीच्या व इतर वस्तू आणल्या जात असत. सुलतान मुहम्मद तुघलकाच्या कारकिर्दीत जरीचे सामान आणि रेशमी माल यांची आयात चीन, अलेक्झांड्रिया, इराकहून करण्यात येत असे उत्तम प्रकारचे जातिवंत घोडे झाक, तुर्कस्तान, बल्ख, येमेन, इराण, कोस, होरमुझ आणि एडन येथून आयात केले जात असत. कापड व अन्नधान्य यासारख्या वस्तू भारतामधून इराणच्या आखातातील कलहट येथे आणि तांदूळ वगैरे येमेन येथे निर्यात होत असे. बबसाने पटेनेक्सी नावाच्या बंदराचा उल्लेख केला आहे. हे बंदर बिरावळ सोमनाथ चंदर असावे. दीवचे राज्य सोडून भारताकडे येताना पटेनेक्सी नावाचे एक मोठे शहर आहे. ते एक चांगले बंदर आहे. तेथे मोठा व्यापार चालत असे बाबसा म्हणतो. गोवा येथील सागरी बंदरात मक्का, एडन, मलबार, आणि भारताचे इतर भाग येथून व्यापारी जहाजे येत असत. भावनगर या बंदरामध्ये जहाजाची बऱ्यापैकी ये-जा होत असे. येथे जकातीची मोठी रक्कम जमा केली जात असे. भडोचजवळील गंधार हे बंदर एका नदीच्या मुखाशी होते. तेथे सर्व प्रकारच्या वस्तूचा व्यापार चालत असे. गंधार, खंबायत आणि भडोच ही बंदरे सुरत बंदरापेक्षा कमी प्रतीची होती. परंतु मध्ययुगीन काळात खंबायत हे बंदर भरभराटीस आले होते. येथे विविध प्रकारचे कामगार राहत असत. खंबायत हे हस्तिदंती कंकणे, खाटा, निरनिराळे रंगीत मणी, खडे आणि मोती, नक्षीकाम केलेले पोवळे, इतर किमती रत्ने यासाठी प्रसिद्ध होते. आणि येथून पोवळे तांबे पारा हिंगुळ, शितुस्ती गुलाबपाणी, पेशा, सोने, चांदी वस्तू गुजरातमध्ये मोठ्याप्रमाणावर आयात केल्या जात असत, चीन आणि मलाका येथून दीव येथे रेशीम येत असे. गुजरातमधील रांदेर येथील मुरीश लोक स्वतःच्या बोटीतून तापी नदीवर निरनिराळे मसाल्याचे प्रकार, औषध, रेशीम, कस्तुरी, बेन्झाइन, चिनीमाती, इतर अनेक वस्तू यांचा मलाका, बंगाल

तेनासरीम, पेगू, मार्ताबाम आणि सुमात्रा येथे व्यापार करत असत. सुती कापड, सुती मलमल, आणि जाडेभरडे पांढरे सुती कापड हे अरबस्तान, इराण, मलाक्का, सुमात्रा, मेम्बासा, मालींदी आणि आफ्रिकेच्या पूर्व किनाऱ्यावर बसलेले मागडोक्सो येथे निर्यात केल्या जात असत. तसेच गहू, बाजरी, तांदूळ, इतर धान्ये, शेंगाची इतर अनेक झाडे यांचीही निर्यात केली जात असे. बंगालमधून मोठ्याप्रमाणावर साखर, कापूस, धान्य, आले, सुंठ आणि मांससुद्धा निर्यात केले जात असे. बमा या प्रवाशाच्या वर्णनानुसार रेशमी आणि सुती कपडे इराण, सिरीया, तार्तार, तुर्कस्तान, आफ्रिका, इथोपिया, आणि इतर देश येथे खंबायत आणि बंगाल येथून निर्यात केले जात असत.

जमिनीमार्गे तुर्की लोक आणि मंगोल लोक मुलतान आणि केटा, खेबरखिंड आणि काश्मीर या तीन मार्गांनी परदेशी व्यापार करत असत. ते साधारणपणे अफगाणिस्तान, तुर्कस्तान, इराण कधी कधी पश्चिम आशिया मधील प्रदेश बाल्कन देश आणि चीन येथे घोडे, उंट, शस्त्रे आणि केसाळ कातडी या गोष्टींचा व्यापार करत असत.

२) अंतर्गत व्यापार :

अंतर्गत व्यापार दोन प्रकारचा होता. किनाऱ्यावरील व्यापार आणि देशांतर्गत व्यापार पतेनेक्सी (Patenexi) येथील रंगीत रेशीम कापड, सुती कापड, सुती माल, घोडे आणि गहू या वस्तू बंगाल आणि भारताच्या इतर भागामध्ये पाठवण्यात येत असत. इतर भागातून भारतीय जहाजे या ठिकाणी नारळ, गुळ, आणि मसाले आणत असत. मलबारी जहाजे मुख्यत्वेकरून किनाऱ्यावरील व्यापार करत असत. सोरठ व गुजरातमधील मंगरूळ येथून घोडे, गहू, तांदूळ, कापूस, कापड, आणि इतर वस्तू भारतातील निरनिराळ्या बाजारपेठेत नेल्या जात असत. तेथे नारळ, मेण, वेलदोडे, आणि मसाले हे पदार्थ आणले जात असत. किनारपट्टीवरील या व्यापारामुळे मोठ्या प्रमाणावर फायदा होत असे. दीवचा व्यापार मलबार, भटकळ, गोवा, चौल आणि दाभोळ यांच्याबरोबर चालत असे. मलबारी नावामधून येणाऱ्या व्यापारी मालामध्ये सुपारी, लोखंड, भटकळची साखर, मिर, आल, सुठ ग दालचिनी, जायफळ, जायपत्री, चंदन, रेशीम कापड इ. चीन व मला काहून आलेल्या वस्तूचा समावेश असे. परतताना ते रेशमी कापड, देशी कापूस, घोडे, गहू, सुगंधी तेल, आणि अफू नेत असत. बंगाल मधून जहाजे केप कोमोरिन मार्गे साखर, सिनबाफा, आणि बीटील्हा या प्रकारची कपडे घेवून खंबायत आणि मलबार येथे जात असत. देशांतर्गत व्यापार हा दोन प्रकारचा होता. स्थानिक व्यापार व मोठ्या प्रमाणावर केला जाणारा व्यापार असा होता. स्थानिक व्यापार मुख्यतः मंडई आणि आठवड्याचा बाजार येथे चालत असे. यामध्ये नित्योपयोगी बल्लू भाजीपाला व अन्नधान्य यांचा व्यापार केला जात असे. या व्यापारामध्ये घाऊक व्यापारी व जवळपासच्या खेड्यातील दुकानदार यांच्यामध्ये चालत असे. जनावरांचा बाजारसुद्धा भरवला जात असे. तेथे गायी, बैल, म्हशी बकऱ्या, मेंढ्या, घोडे आणि कधीकधी उंटसुद्धा विकत घेवून विकले जात असत. मोठ्या प्रमाणावरील केला जाणारा व्यापारामध्ये मालाच्या उठावासाठी मोठ्या बाजारपेठांचे अस्तित्व ही प्रमुख गरज होती. उदा. मुलतान, लाहोर, जौनपुर, बनारस, अलाहाबाद, अजमेर, पुरी, आग्रा, पाटणा, ठठ्ठा, अहमदाबाद, मुन्हानपूर, इ. व्यापारी केंद्रे प्रसिद्ध होती. तसेच पश्चिम किनारपट्टीवरील पोरबंदर, सोरठ, मंग दिव, गोवा, भावनगर इ बंदरेही प्रसिद्ध होती.

३) व्यापारी जमाती :

या काळात मोठ्याप्रमाणावर व्यापार हा काही विशिष्ट जमाती करत असत. उदा. बंजारी, बनीये, मुलतानी व खुरासानी इ. या जमातींना भाट, दलाल, साहू व महाजन यांची मदत लागत असे. बंजारी लोक राजपुतान्याचे होते. ते व्यापारी मालाची दूरवर ने आण करीत असत. त्यांची दळणवळणाची प्रमुख साधने बैल, बैलगाडी, आणि घोडे ही होती. खुरासानी हे मुसलमानी व्यापारी असत आणि ते खुरासान अथवा शेजारी देशामधून व्यापारासाठी भारतात आलेले असत. ते भारतातील सर्व भागामध्ये व्यापार करत असत. गुजरातमधील बनीया लोक मुख्यतः गुजरात, दख्खन, मलबार व कोचीन वगैरे पश्चिम किनारा येथे व्यापार करत असत हे बनीया लोक प्रामुख्याने जैन होते. यासारख्या व्यापारी जमाती सुलतानशाही काळात आपला व्यापार करीत असत.

४) दळणवळण साधने :

तत्कालीन व्यापारी आपला माल एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेण्यासाठी जनावरे किंवा मनुष्य यांचा वापर करत असत. बैलगाडी व्यतिरिक्त उंट, गाढव, खेचर, होडी यांचाही वापर करत होते. होडीचा उपयोग नदीतून मालाची ने आण करण्यासाठी करत असत. याविषयीचे वर्णन इब्न बतूता याने केले आहे.

५) प्रमुख व्यापारी मार्ग :

१) भू-मार्ग :

मध्ययुगीन काळातील नगर, शहर, ग्राम, हे जवळजवळ भूमार्ग व जलमार्ग यांना जोडले गेले होते. या व्यापाऱ्यांच्या सुविधेसाठी मार्गावरती अनेक धर्मशाळा, तलाव आणि वृक्ष इ.ची सोय करण्यात आली होती. तक्षशीलापासून बंगालमधील सोनारगाव पर्यंतचा मार्ग हा डोंगरदऱ्या आणि वाळवंटातून जात असे. दिल्ली राजधानी ही वेगवेगळ्या मार्गांनी जोडली गेली होती.

बदायु-मनोज इलाहाबाद-बनारस-गोड-बंगाल

बुलंदशहर-बदायु-फरुखाबाद कनौज-बनारस बोधगया- गौड

आग्रा-कालपी कडा इलाहाबाद-बनारस-दिल्लीवरून जाणारे मार्ग पटना अजमेर-कुंभलगड-आबू इंदर खंबायतग्वाल्हेर- नौगोर-माळवा संभल-अजमेर-चितोड-उज्जैन. इब्न बतूताने आपल्या प्रवासवृत्तांतात दिल्लीला जोडणाऱ्या मार्गांचे वर्णन केले आहे. तो स्वतः अलिगढ, कनौज, ग्वाल्हेर, खुजुराहो, चंदेरी, घार, उजैनवरून दौलताबादला गेला होता. त्याने सिंधवरून दिल्लीला पोहोचण्यासाठी जनानी, सिविस्तान, लाहरी, भक्कर, कच्छ, मुलतान, अजोधन, अबोहर, सरसुती, हासी, मसूदाबाद, पालम हा मार्ग निवडला होता. या प्रवासवृत्तांतावरून आपणास अनेक मार्गांची माहिती मिळते.

२) जलमार्ग :

व्यापार भूमार्गांप्रमाणे तर जलमार्गे सुद्धा केला जात होता. या काळात नदीमार्गे व्यापार केला जात होता.. नदी किनारी वसलेल्या शहराशी हा व्यापार केला जात असे. नदीमार्गे केल्या जाणाऱ्या व्यापारामध्ये सिंधू नदीचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर केला जात होता. कारण सिंधू नदी अरबी समुद्राला जोडली गेली होती. व्यापारी जहाजे ही खाडी नजीक असलेल्या देशा व्यतिरिक्त गुजरात बंदरातून हिंदी महासागरातून श्रीलंका, मलाया, हिंदीचीन, धर्मा, जपान व चीन या देशांना भारतीय व्यापारी माल घेवून जात होते. अंतर्गत व्यापार हा छोट्या मोठ्या नद्यांच्या सहाय्याने केला जात होता. दिल्ली व आग्रा यांच्यामध्ये नियमितहोडीने व्यापार करत असत. गंगा नदीतून पटना व बंगाल व्यापार चालत असे. या व्यापारी सुविधाकरिता ठिकठिकाणी अनेक पूल आणि घाट बांधण्यात आलेले होते.

अशा प्रकारे व्यापारी मार्ग अस्तित्वात होते. परंतु अनेकवेळा या व्यापाऱ्यांना लुटले जात असे. त्यामुळे त्यांच्या व्यापारात अडचणी येत असत.

ड) विजयनगरकालीन व्यापार :

दक्षिणेत चोलाच्या साम्राज्यानंतर जवळ-जवळ शंभर वर्षे येथे दूसरी सत्ता निर्माण झाली नाही. विजयनगर साम्राज्याच्या काळात व्यापार आणि उद्योग यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न राज्यकर्त्यांनी केला. सुलतानशाहीन ज्याप्रकारे व्यापार चालत होता. तशाच प्रकारचा व्यापार दक्षिणेतही चालत असल्याचे तत्कालीन अनेक परकीय प्रवासी यांच्या प्रवास वृत्तांतातून आपणास समजून येते. या काळातही मोठ्या प्रमाणात मालाची आयात निर्यात केली जात होती. विजयनगर साम्राज्यात परदेशी व्यापार व अंतर्गत व्यापार असा दोन प्रकारचा व्यापार चालत होता. त्यामध्ये दळणवळणाची साधने, व्यापारी केंद्रे, व्यापारी जमाती कशा होत्या हे पाहणे गरजेचे

१) परदेशी व्यापार :

दक्षिण भारताचा परदेशाशी असलेला व्यापार भरभराटीस आलेला होता. सरहद्दीवर खुशकीचे मार्ग नसल्यामुळे परदेशी व्यापार फक्त सागरी मार्गांनी चालत असे. दक्षिण भारतीय द्वीपकल्पाच्या पश्चिम किनारपट्टी विविध आकाराची निरनिराळे बंदरे होती. या बंदरांचे पाच गटात वर्गीकरण करण्यात आले होते. कोकण गट, तुळुनाड गट, मलबार गट, माबार गट, आणि तेलंगणा गट, तुळुनाडू गटातील बंदरे उत्तरेकडील गोवा ते दक्षिणेकडे माउंट, दिल्ली येथपर्यंत पसरलेली होती. आणि त्यामध्ये मीरजान, होंनावर, भटकळ, बारकुर, बसरूर, मंगळूर, आणि कुंबळा यासारख्या महत्त्वाच्या बंदरांचा समावेश होत असे. कोकण गटामध्ये मध्ययुगीन महाराष्ट्रात जो व्यापार कोकण किनारपट्टीवरील बंदरातून केला जात होता. उदा. चील दाभोळ, राजापूर, वेगुर्ला, गोवा इ. यापैकी बर्बोसाने गोवा बंदराविषयीचे वर्णन आपल्या प्रवास वृत्तांतात केले आहे. राज्यकर्त्यांना गोव्याच्या व्यापारापासून बराच महसूल मिळत असे. विजयनगरच्या आयात व्यापारामध्ये उत्तम दर्जाचे घोडे महत्त्वपूर्ण होते. ते गोव्यामधून आयात केले जात असत, प्रत्येक वर्षी ओरमुझ येथून घोडे जहाजाद्वारे गोव्याला आणले जात असत. आणि विजयनगर व दख्खनचे व्यापारी ते घोडे खरेदी करत असत. तर येथून ओरमुझला गहू, तांदूळ, साखर, लोखंड, मिरे, आले, निरनिराळ्या प्रकारचे मसाले आणि औषधे इत्यादी माल नेत असत. मक्का आणि एडन येथून अनेक व्यापारी माल वाहून नेणारी जहाजे सुद्धा गोव्याला येत असत. त्यांच्या किनाऱ्यावरचा व्यापार मलबार दाभोळ आणि खंबायत येथून येणाऱ्या जहाजांनी होत असे.

अ) तुळुनाडू गट : चौळ,तुळुनाडू गटातील पहिले सागरी बंदर मिरजान हे होते आणि ते आघनासीन नदीच्या काठावर वसलेले होते. मलबार येथील झाम्बुको जहाजे येथे नारळ, खोबरेल तेल आणि गूळ हा माल मोठ्या प्रमाणावर आणत असत, आणि परत जाताना

काळा जाडाभरडा तांदूळ नेत असत. होन्नावर आणि मलबार यामध्ये काळा तांदूळ, नारळ, खोबरेल तेल, ताडगूळ आणि माडाची दारू यांचा व्यापार चालत असे. भटकळ हे एक महत्त्वाचे बंदर होते. याविषयी वर्थेमा हा प्रवासी असे म्हणतो की, भटकळ हे भारतातील एक चांगले शहर होते. तटबंदी असलेले अतिशय सुंदर आणि समुद्रापासून साधारणतः एक मैल दूरवर असे ते शहर होते. येथे मूर व ख्रिश्चन लोक राहत असत. ओरमुझला होणान्या निर्यातीमध्ये पांढरा तांदूळ, पिठीसाखर आणि लोखंड यांचा समावेश होत असे. अरबस्थान व इराण येथील मूर लोकांकडून चांगल्या प्रतीच्या बेडयांच्या साट्याला मोठी मागणी असे. मक्का येथे जाणाऱ्या जहाजातून मूर लोक मसाले नेत असत. मलबारी लोक तेथून लोखंड व साखर यांची खरेदी करत असत. ओरमुझ येथील जहाजे भटकळला प्रत्येक वर्षी अनेक घोडे आणि मोती आणत असत. मलबारी लोक ताडगूळ, नारळ, खोबरेल तेल, माडाची दारू, मोठ्या प्रमाणावर मिरे व औषधे आणून विकत असत. आयात केलेल्या वस्तूंमध्ये नाणी पाडण्यासाठी, स्वयंपाकाची भांडी आणि इतर भांडी लागणारे तांबे, पारा, हिगुळाचा तांबडा रंग पोवळे, तुरटी आणि हस्तीदंत यांचा समावेश होत असे. प्रदेशात मिऱ्याचे खूप उत्पादन होत असे. म्हणून पुढील काळात इंग्रजांनी तेथे आपली वखार स्थापन केली.

होनावर हे बंदर दक्षिणेतील महत्त्वाचे बंदर मानले जात होते. 'होनावर' याचा शब्दशः अर्थ म्हणजे सोन्याचे होय, ते शरावती नदीवर वसलेले होते. या बंदराचे वर्णन पीपट्रो डेला कल्ले याने केले आहे. याचे वर्णन करताना तो म्हणतो की, ओनोर हे एक समुद्राजवळील लहान ठिकाण आहे पण त्याचे बंदर म्हणून महत्त्व निर्विवाद आहे. ते नदीच्या दोन फाट्या पैकी एक फाटा दक्षिणेकडे आणि दुसरा उत्तरेकडे गढीपाशी मिळतो आणि त्या नद्या एका प्रवाहाने नदीला मिळतात. होन्नावर नगराच्या जवळील शरावती नदीचा प्रवाह २०० ते ३०० टनाची जहाजे जाऊ शकते इतका व मोठा होता.

बसरूर किनाऱ्यावरील दुसरे महत्त्वाचे व्यापारी शहर म्हणजे बसरूर हे होते. ते कुंदापूर नदीच्या मुखाशी बसलेले होते. अरबस्तान इजिप्त यासारख्या देशांमधून लोक येथे व्यापार करण्यासाठी येत असत, डच लोकांनी येथे तांदूळ खरेदी करण्यासाठी कचेरी उघडली होती. तेथून हा तांदूळ मलबार किनाऱ्यावर असलेल्या सैनिकांसाठी पाठविला जात असे. तसेच पोर्तुगीज हे गोव्यासाठी सुद्धा तांदूळ येथूनच घेत असत. ६ ते ८ जहाजे त्यांचा मस्कत येथे नेत असत. तेथून परत येताना घोडे, खजूर, मोती आणि इतर व्यापारी माल अरबस्थानहून आणत असत. सडलेला आणि स्वच्छ तांदूळ, बारकूर व बसरूर येथून मोठ्या प्रमाणावर मलबार, ओरमुझ, एडन, कन्नूर व कालिकत येथे निर्यात केला जात असे. तसेच आयात केलेल्या मालामध्ये तांबे, नारळ, खोबरेल तेल आणि साखरे मळी यांचा समावेश असे. अलेक्झांडर हॅमिल्टन यांच्या मताप्रमाणे कर्नाटक वसाहतीमध्ये मंगळूर हे सर्वात मोठे व्यापाराचे केंद्र होते. सतराव्या शतकाच्या अखेरीस त्याचे महत्त्व कमी झाले असले तरी ते मलनाड प्रदेशाची बाजारपेठ म्हणून प्रसिद्ध होते. मंगळूर येथून एडन आणि मलबार येथे काळा तांदूळ निर्यात होत असे. तसेच तेथून मिरे ही निर्यात होत असे. त्याच्या बदल्यात तेथे मालदीव बेटाहून नारळाच्या सालीपासून बनवलेला धागा येत असे. काळा तांदूळ स्वस्त असे. त्यामुळे मलबारी लोक तो मोठ्या प्रमाणावर नेऊन गरीब लोकांना विकणे शक्य होत असे. कारण तांदूळ हे त्यांचे प्रमुख अन्न होते.

ब) मलबार गट :

त्यामध्ये पंचवीस बंदरांचा समावेश होत असे. उत्तरेकडे माउंट, दिल्ली व दक्षिणेकडे केप कोमोरीन यामध्ये बंदरे होती. आफ्रिका, युरोप, अरेबिया, इराण, सिलोन आणि नैऋत्य अशिया या सहा परदेशी बाजारपेठा अरोक त्यांचा व्यापार चालत असे. पूर्व आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील प्रमुख व्यापारी केंद्र म्हणजे सोफालामा मोबासा व मानाडॉक्सी होती. सोफाला आणि मोझांबिक यांच्यामध्ये सोन्याचा व्यापार चालत असे. मलाका जावा, सुमात्रा, मोलुका बेटे, बंदा, बोर्निया व सेलेबिज ही नैऋत्य आशियातील बाजारपेठेची केंद्रे होती. " मलाका येथून चिनी मातीच्या वस्तू, झिलाईदार वस्तू, कापूर व सुगंधी द्रव्य आयात केली जात असत. जावा व सुमात्रा येथून सोने आणि मीरे येत असे. मलबार गटातील प्रमुख सागरी बंदरे म्हणजे कन्नानोर, धर्मपट्टनम, कालिकत, कोचीन, कायनकोलम व कोईलोन हे होती. येथून दाभोळ, चौल, गोवा, खंबायत, कोरोमंडल किनारा, सिलोन, मालदीव बेटे, बटा ओरमुझ या बंदराबरोबर व्यापार चालत असे. कोचीन बंदरातून सुपारी, कोको, मिरे, गुळ व ताडगूळ यांचा व्यापार कोरोमंडळ किनारा, दाभोळ, चौल च खंबायत याबरोबर चालत असे. मलबार गटातील सर्वात दक्षिणेकडील सागरी बंदर कुईलोन हे होते. या महत्त्वाच्या बंदराचा पूर्वेकडील देशाशी विशेषतः चीनशी चांगला व्यापार चाल असे. चीनी वस्तूचे ते एक महत्त्वाचे केंद्र बनले होते. येथून विविध वस्तू सिलोन, कोरोमंडळ किनारा, बंगाल, मलाका, सुमात्रा व पेगू येथे निर्यात केल्या जात असत. कुईलोनमध्ये मोठ्याप्रमाणावर उपलब्ध असलेले मिरे ही व्यापाराची प्रमुख वस्तू होती.

क) माबार गट :

हा पूर्व किनाऱ्यावरील बंदराचा महत्वाचा गट होय. माबार गटातील किंवा कोरोमंडळ गटातील प्रमुख बी म्हणजे कायल, नेगापट्टम, मैलापूर व पुलिकत ही होती. सिलोन, पेगू, मलाक्का, सुमात्रा व चीन ही या बंदराच्या परदेशी व्यापारी प्रमुख केंद्रे होती. कोरोमंडळ किनाऱ्यावरील व्यापाऱ्यांना शेड्डी असे म्हणत. कावल बंदर मोत्यासाठी प्रसिद्ध होते. कायल हे बंदर विजयनगरच्या अधिपत्याखाली नव्हते. परकीय प्रवासी बाबसा बारे दिलेल्या माहितीवरून असे समजते की, फक्त मैलापूर व पुलिकत ही महत्त्वाची बंदरे विजयनगरचा एक भाग होती. मलबारहून येणारी व्यापारी जहाजे प्रत्येक वर्षी तांदूळ नेण्यासाठी कोरोमंडल किनाऱ्यास येत असत. खंबायत हुन तांबे, पारा, हिंगूळ, मिरे व इतर वस्तू येत असत. मलाफा, चीन व बंगालहून विविध प्रकारचे मसाले आणि औषधे येत असत. पेगु येथून पुलिकत येथे मोठ्या प्रमाणावर माणिक व कस्तुरी याची निर्यात केली जात असे. तसेच पुलिकत मध्ये मोठ्या प्रमाणावर छापील कापडाचे उत्पादन केले जात होते. ते मलाक्का, पेगू, सुमात्रा, मलबार गुजरात येथे निर्यात केले जात असे तर खंबायत, मलबार व मक्का येथून तांबे पारा, हिंगूळ, खांबयती वस्तू, रंग, धान्य, मक्का येथील मखमल व गुलाब पाणी यांची आयात केली जात असे.

ड) तेलंगणा गट :

या गटात नोटुपाडी आणि ममुलीप ही दोनच महत्त्वाची बंदरे होती. मोटुपट्टी येथीलचंदन चीनी कापूर, हस्तिदंत, कापराचे तेल, तांबे, जस्त, रेझीन, रेशीम धागा, पोचत द्रव्य, मिरे व सुपारी यांचा व्यापार करत असत. मोटूपल्ली आणि मसुलीपट्टम ही दोन्ही शहरे हिरे, उत्तम नाजूक कापड, मोठी रत्ने आणि मोती यासाठी प्रसिद्ध होती.

२) अंतर्गत व्यापार :

विजयनगर साम्राज्यात अंतर्गत व्यापार तीन प्रकारचा होता. अ) किनाऱ्यावरील व्यापार ब) नद्यांमधून केला जाणारा व्यापार क) खुष्कीच्या मार्गाने केला जाणारा व्यापार. यापैकी किनाऱ्यावरील व्यापाराचा उल्लेख सागरी व्यापार जाणून घेताना केला आहे. त्या कालखंडातखंबायत, भटकळ, मंगळूर, मलबार, कोचीन, पुलिकत, कायल, मसुलीपट्टम या बंदरांमध्ये लहान गलबततून मालाची बाहतूक केली जात असे. यामध्ये तांदूळ, नारळ, खोबरेल तेल, गूळ आणि इतर वस्तू मलबार होऊन खंबायत बसुरत येथे पाठविल्या जात. तेथून सुती कापड व रेशमी वस्त्रे इत्यादी मलबार किनाऱ्यावर आणल्या जात असत. मलबार भागातील पदार्थ कायल, नागापट्टम, पुलिकत, मोटुपल्ली व कन्याकुमारी याला वळसा घालून मसुलीपट्टम येथे पाठविल्या जात तर कायल येथून कच्चे मोती, पुलिकत येथून कापड, मोटुपल्ली व मसुलीपट्टम येथून हिरे व रत्नांचे खडे, तर मलबार, गोवा, सुरत व खंबायत येथे व त्याचप्रमाणे बंगालच्या किनाऱ्यावर पाठवले जात असत.

अ) नद्यांमधून केला जाणारा व्यापार :

दक्षिण भारतात नदीमार्गे केला जाणारा व्यापार मोठ्या प्रमाणात चालत असे. परंतु तो उत्तर भारताच्या प्रमाणात कमी चालत असे. दक्षिण भारतात नदी मार्गाने होणाऱ्या मालाच्या आयात निर्यातीवर वर बऱ्याच मर्यादा पडत असत. येथे पश्चिम घाट व पूर्व घाट यांनी बराच प्रदेश व्यापलेला होता या पर्वतांच्या रांगा समुद्रकिनाऱ्या पर्यंत गेल्या होत्या. पश्चिम घाट हा दक्षिणोत्तर एक हजार मैल लांब होता. त्याच्या काही रांगा पूर्वेकडे लांबवर पसरलेल्या होत्या. यालाच सह्याद्रीच्या पर्वतरांगा असे म्हणतात. पूर्वघाट सुद्धा उत्तर-दक्षिण असा तेलंगण व कोरोमंडल या भागातून पसरलेला होता. त्याचे दक्षिणेकडील टोक पश्चिमेकडे वळून निलगिरी पर्वताजवळ पश्चिम घाटाला मिळाले होते. त्याच्या पुढे दक्षिणेकडे गेलेल्या सह्याद्रीच्या रांगाना वेलदोड्याचे डोंगर असे संबोधले जाई. दक्षिण भारतात मुख्यतः तीन नद्यांची खोरी होती. १) गोदावरी नदीचे खोरे यात पैनगंगा आणि वर्धा या मुख्य उपनद्या होत्या. २) कृष्णा नदीचे खोरे यात तुंगभद्रा व भीमा या मुख्य उपनद्या होत्या आणि ३) कावेरी नदीचे खोरे उत्तरभारतातील गंगा यमुना सिंधू या नद्यांच्या तुलनेत दक्षिण भारतातील नद्या वर्षातील काही दिवसच जलमार्ग म्हणून उपयोगी होत्या. यातून वाहणारे पाणी मोसमी पावसाचे होते. शिवाय या नद्या उत्तर येथील नद्यांप्रमाणे रुंद व खोल नव्हत्या तरीसुद्धा या नद्यांतून काही वाहतूक केली जात असे. दक्षिण भारताच्या पश्चिम भागातील गंगाबळी, शरावती व नेत्रावती या सारख्या नद्या होत्या. दक्षिण भारतातील नद्यामार्गे केला जाणारा व्यापार हा लहान होड्या, तरफा व गलबते यांच्या साह्याने केला जात होता.

क) खुष्कीच्या मार्गाने केला जाणारा व्यापार :

विजयनगर साम्राज्यात राजधानीच्या शहरापासून निरनिराळ्या दिशांनी सुमारे सात महामार्ग जात असत.

पहिला रस्ता :- बंकापूर मार्गे गोवा आणि विजय नगर यांना जोडत असे.

दुसरा रस्ता :- शिवसमुद्र मार्गे श्रीरंगपट्टणला जात असे.

तिसरा रस्ता :- कोचीन आणि मलबार यांना जोडलेला असे.

चौथा रस्ता :- चंद्रगिरी, तिरुपती, कांची, तिरुवन्नमले, चिदंबरम, मदुराई आणि राजेश्वर यामार्गे धनुष्कोडी येथे जात असे.

पाचवा रस्ता :- उदयगिरिन कटाव येथे जात असे.

सहावा रस्ता :-कंपिली आणि कोविलकोंडा यामार्गे मसुलीपट्टम येथे जात असे

सातवा रस्ता :- विजयनगर आणि रायपूरच्या उत्तरेकडील इतर नगरे यांना जोडत असे.

तत्कालीन काळातील परदेशी प्रवासी पियट्रो डेल्ला व्हेल्ले, बार्बोसा, पेईस, अब्दुल रझाक व निकोलो कोटी यांच्या प्रवास वृत्तांतानुसार विजयनगर साम्राज्यातील रस्त्यांविषयी तुरळक माहिती मिळते. जमिनीवरून वाहतूक रहती थोडे खेच पालख्या बैलगाड्या, डोली, ओझी बाहून नेणारे बैल, सट्टे, इतकेच न म्हशी व गाढवे यांचाही वापर केला जात असे. जमिनीवरून केल्या जाणाऱ्या व्यापारी मालामध्ये मिरे, सुपारी, फळे, चंदनी लाकूड, वेलदोडे, जिरे, हिंग, लोखंड, डाळी, मोहरी, मेथी, सुके खोबरे, खजूर, चिंच, कात व रेशमी कापड, रेशीम गोंडे, तंबाखू, हळद, आले, सुंठ, बांबूच्या टोपल्या, गुळ, तूप, तेल, मीठ, तांदूळ, रागी आणि इतर धान्य यांचा समावेश होत असे.

ब) व्यापारी जमाती :

विजयनगर काळात स्थानिक व्यापारी आपल्या कुवतीनुसार त्यांचा व्यापार चालवीत असत. छोटे दुकानदार आणि शेतकरी हेही स्थानिक व्यापारात भाग घेत असत. खेड्यामध्ये तयार होणाऱ्या वस्तू एक तर खेड्यातल्या बाजारात विकल्या जात असत किंवा जवळच्या एखाद्या मोठ्या गावातील आठवडी बाजारात किंवा जत्रेत पाठवल्या जात असत. वरील प्रमाणे व्यापार मात्र व्यापारी जमाती आणि व्यापारी श्रेणी यांच्या आधारेच शक्य होत असे. दक्षिण भारतातील व्यापारी जमातीमध्ये वीर बनजिंग, शेड्डी मलबारी बनिया व रेड्डी यांचा समावेश होत असे. वीर बनजिंग हे कर्नाटकातून येत असत. शेड्डी या जमातीचे लोक कर्नाटक केरळ तामिळनाडू आणि तेलंगण येथे आढळून येतात तेलंगणातील शेड्डी लोक शिलोनहूनही ओरडून घोडे, गोव्याहून कस्तुरी व चीनहून मुं रेशीम आयात करत असत. तसेच पंजाबहून कापराची झाडे आणत असे. या सर्व वस्तू विजयनगर, कोंडाविडू गुलबर्गा आणि ओरिसा येथील सत्ताध्यांना विकत असत. मलबार येथील शेड्डी लोक रत्ने, मोती, पोवळे, सोने आणि चांदी यांचे व्यवहार करत असत.

या काळात ब्राह्मण लोकांचा ही एक व्यापारी वर्ग होता. हे न्युनिझ याच्या वर्णनावरून दिसून येते. त्याच्या मते ब्राह्मण लोक व्यापारात प्रामाणिक असत अचूक आणि हुशार असत हिशोबात ते चलाख असत. पण कष्टाच्या कामामध्ये ते कमी पडत असत. अनेक गुजराथी बनिया लोक कोचीन, कपूर आणि कालिकत येथे स्थायिक झालेले होते आणि निळ्या ठिकाणच्या निरनिराळ्या वस्तूंचा व्यापार ते करत असत. ते राजाला त्याच्या व्यापारावर मोठ्या प्रमाणात कर देत असत. विविध वस्तूंचा व्यापार करण्यासाठी ते निरनिराळ्या देशांना भेटी देत असत. दक्षिण भारतातील व्यापारी संघाचे अस्तित्व हे त्या भागातील व्यापारी व्यवस्थापनाचे एक वैशिष्ट्य होते. हे व्यापारी संघ दोन प्रकारचे असत. प्रादेशिक संघ आणि व्यावसायिक संघ प्रादेशिक संघामध्ये एका प्रदेशात राहणारे परंतु निरनिराळ्या वस्तूंचा व्यापार करणारे व्यापारी असत. तर व्यावसायिक संघांमध्ये फक्त एका प्रकारच्या वस्तूंचा व्यापार करणारे व्यापारी एकत्र येत असत. उदाहरणार्थ महानाड शेड्डी हे पहिल्या गटात येत असत तर तांबुलशेड्डी हे दुसऱ्या प्रकारात मोडत असत.

क) व्यापारी केंद्रे :

विजयनगर कालीन दक्षिण भारतामध्ये चालत असलेला समुद्रावरील आणि जमिनीवरील व्यापार निरनिराळ्या ठिकाणी भरभराटीला आलेले, उद्योगधंदे, जलमार्ग व खुष्कीच्या मार्गांमुळे शहांची आणि गावांची वाढ झाली. अशा या औद्योगिक केंद्रांचे उल्लेख परदेशी प्रवाशांच्या वृत्तांतांमध्ये शिलालेखामध्ये व तत्कालीन साहित्यामध्ये मिळतात. यामुळे देशांतर्गत महत्त्वाची शहरे नावारूपास आली. यामध्ये विजयनगर शहराचा आरंग इफेरी, बिदनूर, मदुराई, श्रीरंगपट्टणम, पेनुकोंडा, उदयगिरि, चंद्रगिरी, तंजावर, कोंडाविडु या प्रादेशिक राजधानीच्या शहरांचा समावेश होत असे. कोहिनूर, बनवासी श्रीशैलम् कालहस्ती, तिलपती चिदंबरम, श्रीरंगम् आणि रामेश्वरम् या तीर्थक्षेत्रांचा यामध्ये समावेश होतो. विजापूर गोवळकोंडा गुलबर्गा हेही व्यापारी केंद्रे म्हणून नावारूपास आली. विजयनगर शहराचे वर्णन करताना डोमिंगो पेस म्हणतो की, या रस्त्यावर अनेक व्यापारी अतिशय सुंदर घरांमध्ये राहत असत. त्यांच्याकडे अनेक प्रकारचे माणीक, हिरे, पाचू, मोती आणि कच्चे मोती इत्यादी विक्रीसाठी असत. रोज संध्याकाळी येथे एक जत्रा भरत असे. तेथे घोडे, लिंबे, संत्री, द्राक्षे, लाकूड इत्यादी वस्तू विक्रीसाठी ठेवण्यात येत असत. या शहरांमध्ये देशोदेशीचे आणि निरनिराळ्या जमातीचे लोक आढळतात. पेईसला हे शहर रोम सारखे भव्य आणि अतिशय सुंदर वाटते.

मलनाड प्रदेशातील इक्केरी हे शहर भरभराटीला आलेले होते. हे शहर अतिशय मोठे होते. येथे बाजारपेठा व धान्याची कोठारे बांधण्यात आली आहेत. तसेच रस्तेही मोठे होते. बिदर हे पश्चिम कर्नाटकमधील वैशाली शहर होते. बिल्क्सच्या मतानुसार ते पूर्वेकडील देशामधील सर्वात समृद्ध व्यापारी शहर होते. संपूर्ण दक्षिण भारताचे धान्याचे कोठार म्हणून बिदनूर प्रसिद्ध होते. निरनिराळे कारागीर व हस्तोद्योग

करणारे लोक येथे मोठ्या प्रमाणात राहत होते. कंचगार, बिदी, कुरुबर, तिटेट, चीकपेटे, गुजरी पेटे, कवाड गिरी मध्ये व्यापारी लोक राहत असत. बिदनूर हे दक्षिण भारतातील सर्वात मोठ्या आणि दाट लोकवस्तीच्या शहरांपैकी एक शहर होते.

सागर हे दक्षिण भारतातील महत्त्वाचे देशांतर्गत शहर होते हे शहर नियोजनबद्ध असे होते बाजारपेठचे शहर केंद्रामध्ये येत असत. येथून देशातील उत्पादन केलेल्या वस्तूबाहेर पाठविला जात असत. येथे मिरे, कापड, लोखंड म्हणून याची प्रसिद्धी दूरवर पसरलेली होती. त्यामुळे देशातील विविध भागातील व्यापारी या प्रसिद्ध व्यापारी व धान्य या वस्तू हेग येथे निर्यात केल्या जात असत, आणि त्याच्या मोबदल्यात मीठ, नारळ, टेरा, जपानीका यावस्तू आयात केल्या जात असत. येथे उत्तम दर्जाचे चंदनी लाकूड याचा व्यापार चालत असे बुकानन याने केलेल्या नोंदीनुसार असे दिसून येते की प्रत्येक वर्षी सागर येथून निर्यात केल्या जाणाऱ्या सुपारीचे वजन सुमारे आठ हजा लोड आणि मिऱ्याचे वजन सुमारे ५०० लोड इतके असे. प्रत्येक लोड सुमारे आठ मण अथवा १९६ १/२ पौड वजनाचा असे. म्हणून गैरसोप्पा हे दुसरे महत्त्वाचे शहर दक्षिण भारतात होते. शरावती नदी वरच्या धबधब्याला त्यांचे नाव दिल्यामुळे हे शहर अमर झाले. तेथे मिऱ्याचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर घेतले जात होते. व्यापारासाठी हे शहर प्रसिद्ध होते.

अशाप्रकारे बिजयनगर साम्राज्यात व्यापार चालत असे या व्यापाराला या साम्राज्यातील राज्यकर्त्यांनी राजाश्रय देऊन तो बाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला होता. तसेच साम्राज्याचा आर्थिक पाया मजबूत करण्याचाही प्रयत्न या राज्यकर्त्यांनी केला होता. या व्यापारामुळे अनेक शहरांचा व्यापारी केंद्र म्हणून विकास झाला व ही शहरे देशामध्ये प्रसिद्ध झाली.